

A száj, a fogak, az evés kultúrantropológiai vonatkozásai

DR. FORGÁCS ATTILA

Az utóbbi években a pszichoszomatológia egyre több vonatkozása került felszínre: a hipnózisos fájdalom- és vérzéscsillapítás [16], az amalgámtömés feltételezett lassú pszichofarmakológiai hatásai (irritáció, neuraszténia, koncentráció- és alvászavarok), vagy éppen olyan pszichoszomatikus kórképek, melyek eredetileg nem fogászati jellegűek, de sztomatológiai megbetegedéshez is vezetnek (hyperemesis gravidarum [7] vagy a bulimia nervosa [22]). Ezekben a gyakori hányás miatt a gyomorsav kimarja a fogak belső felszínét. A bulimiát éppen ezért leggyakrabban a pszichoszomatikus ismeretekkel rendelkező fogorvos képes diagnosztizálni. A szakmai kompetencián túl a fogász pszichológiai tájékozottságát is kénytelen bővíteni, hogy megfeleljen a modern medicina követelményeinek. Ezen tanulmányban a pszichoszomatika kereteinél távolabbra nézve, arra kívánjuk a figyelmet ráirányítani, hogy az evés, a rágás, a fogak archaikus érzelmi értéket képviselnek.

Közismert, hogy a fogak állapota jelentős hatással van a pszichoszociális statusra. A fájó, romlott rágószervek rontják a közérzetet, az esztétikai megjelenést és a szociális érvényesülést is. A fogak hiánya kisebbségi válságba sodorhat, de még a lehelet szaga is negatív szociális következményekkel jár. A fogak romlásának – ezek nyílt hatásain túl – számos latens, tudattalan pszichoszociális következménye is lehet. Hiszen a tápértéken túl az ételnek, az evésnek, illetve a hozzá társuló folyamatoknak (rágás, nyelés, teltségérzet, testméret stb.) elhanyagolhatatlan mélylélektani értéke is van. A populáció egyharmada nem egyszerűen azért hízik el, mert éhes, hanem mert az étel, a rágás, a szájjal való játék és a táplálkozásból adódó testméret alapvetően pozitív pszichikus funkciókat tölt be [5]. A latens jelenségeket nem medikális, hanem kultúrantropológiai, etológiai és pszichológiai ismeretek fényében elemezzük.

Érkezett: 1995. február 4.
Élfogadva: 1996. február 6.

Evés és szeretet

A rossz fogú ember helye a világban megváltozik. Ugyanis minden kellemes viszonyulás ősgyökere az evés és az etetés. Az evés ezen metaforája a korai gyermekkorból ered. A szoptató anya saját testét kínálja síró fiának, hogy megnyugodjon [4]. Nem is adódhat az etetésnél nagyobb megtiszteltetés később sem. A szívesen látott vendéget étellel kínálják, megitatják, mint az imádott gyermeket egykor. A közös étkezések ősidők óta a legfontosabb társasági események [9]. Együtt eszünk azzal, akit becsülünk [4]. Ugyanakkor a közös evés elutasítása igen nagy sértésnek számít, kiközösítés indítéka is lehet. A 16. században az úrvacsora (a közös evés) megtagadása társadalmi száműzetést vont maga után [20]. G. B. Shaw-t egy nem szívlelt ismerőse vacsorázni hívta. Az író nem tett eleget az invitálásnak. Másnap, mikor kérdőre vonták, csak ennyit felelt: „Nem voltam éhes”. A sértés nyilvánvaló. Nem azért megyünk el valakivel enni, mert éhesek vagyunk, hanem mert a közös étkezés mással nem pótolható, alapvető érzelmi funkciókat tölt be. A közösen elfogyasztott étel azonosulást jelent, míg az éték visszautasítása, kihányása, kiköpése (általában a köpés, leköpés) jelzi az undort, az elzárkózást és a megalázást. A gesztusok szintjén a nyelv kiöltése csúfolást és megvetést jelez. A közös evés megtagadása akkor is neheztelésre ad okot, ha objektív okoknál fogva kényszerülünk valakit kikosarazni (fogak hiánya, romlott fogak, rossz emésztés). A fogbetegségnek ezért időnként nem várt káros folyamányai is lehetnek.

Szerelmi éhség

Az evés még a beteljesületlen szerelmi vágyak esetén is kárpótolhat [6]. A nemi frusztráció gyakran éhség formájában jelenik meg. Shakespeare Rómeó és Júlia című drámájában az erkélyjelenetet követően a szerelmes ifjú egyenesen ezt kérdezi kedvesétől. „Hát így bocsátasz el, ily éhesen?”. nyilvánvalóan nem valami ízes falatra, hanem Júliára volt éhes Rómeó [7]. Az evés és a szexualitás analógiája közismert [1, 6], mégis az értelmezéshez érdemes az evolúcióban támpontot keresni. A törzsfelföldés alsóbb fokain a nemi és táplálkozási ösztönt egyetlen testnyílás, az összaj szolgálta. Az ősférgeknél ugyan specializálódtak a test nyílásai, mégsem vált szét teljesen a két ösztönkör. Az ájtatos manó, a skorpió, a pókok és a rákok nőstényei kopuláció közben felfalják párjuk testét. A szexuális vágy és éhség sajátosan keveredik náluk. A párzás közbeni orálisra a törzsfelföldés majdnem minden szintjén találunk példát: halfajok csókszertartásai, a hím gyíkok, a macskafélék szerelmi harapásai, a madarak csördörzölése, a ragadozók nyalakodásai stb. [25]. Még az ember nemi aktivitásában is felfedezhető ez az ősi filogenetikus hagyomány. A megbomlott idegállapotokban az archaikus impulzusok leplezetlenül jelenhetnek meg

a perverziók képeiben. A kéjgyilkosok nem csupán megölik partnerüket, hanem rendszerint esznek is húsból [14]! A szexualitás és a táplálkozás az egészséges lélekben is egymásra talál, igaz csak szelíd utalások formájában. Igen gyakran tartják a vaginát szájnak, a péniszt ételnek, az étkezés folyamatát koitusz- és fogamzásekvivalensnek stb. Ebben az összefoglalásban nem tudunk kitérni ezen felvetés minden aspektusára [4, 6, 7], ezért csak azt említjük meg, hogy a vaginát gyakran orális szervnek tekintik. A női genitálának rendszerint szája (méhszáj, orificium), ajkai (labia, szeméremajak), sőt nyelve is van. (A csikló, a szerelem római istennőjének, Vénusznak a nyelve.) Az analógia ismeretének nemcsak elvi, hanem pszichopatológiai jelentősége is van. A szexuális zavarokkal küzdő férfiak fantáziájában a vagina (orális szervként) kasztrálható, fogakkal rendelkezik. Ezt az egyáltalán nem ritka képzetet „vagina dentata”-nak nevezi a szexológiai szakirodalom [18]. A Kaukázusban pedig éppen a fog szimbolizálja a nemi erőt. A nők – állítólag – nem tudnak ellenállni a fogak láttán [19].

A nemiség és az alimentáció összefüggésének sztomatológiai vetülete is lehet. A romlott fogak, a bűzös lehelet averziót vált ki nemcsak átalában, de a szexualitás terén is. A romlott fog a szexuális zavarok eredete, de következménye is lehet. A nemiség zavara szomatizálható fogbetegséggé is.

Védekező evés

Egyetérthetünk Cervantessel: „...amíg az ember eszik, iszik, nem fog rajta a szomorúság”. Bármilyen sikertelenséget jótétehetnek a jókedvű étkezések [4]. Nem véletlenül keresünk menedéket a konyhában, ha félünk, hiszen a falatozás alapvető védelmet jelent annak, akinek van módja enni [3]. Az orális aktivitás minden eleme alapvető védettségélményt implikál. Az ultrahangos megfigyelések szerint az 5 hónapos magzat – ha rátaal – szopja az ujját [10]. A táplálkozási szituáció a korai anya-gyermek-étel kapcsolat archaikus biztonságát mintázza. A későbbi „cuclizás” minden kellemetlenségre gyógyír lehet. A túlzásba vitt orális [a rágás (rágógumi), a nyalás (fagylaltozás), a szívás (dohányzás), a nassolás (napraforgózás, „snackelés”) így a szorongásoldás egyik legelemibb módjává lép elő. Érthető, hogy számos védelmi babona fűződik a száj működéséhez: az átok ellen például kiváló védelmet nyújt a „sarokba köpés” [17]. A legtöbb hitben a nyálnak eleve védő, gyógyító ereje van. Az archaikus ember, de még az állat is a sebt nyalogatja. A fogcsikorgatás pedig elijeszti a szellemeket: Kínában például ezért kötelező a fogak csikorgatása a templomba lépés előtt. Számos természeti nép amulettként viseli a fogakat, ettől remélve mágikus védelmet [19]. A fogát vesztett ember az alapvető védettségélményt is nélkülözheti. Érdemes erre a dentológusnak is figyelmet szentelni, amikor radikális fogászati beavatkozásokat kénytelen végezni.

Az agresszív evés

Az ép fogak úgy nyújtanak védettséget, hogy egyben az archaikus agresszív törekvéseket is szolgálják. Az emlősök ősi agressziólevezetési módja éppen a harapás. Civilizált világunkban az ember nem támadhat és nem védekezhet az ősi primer módon, a fogaival. Az orális agressziót és defenziót kénytelen időlegesen konzerválni, és áttételesen a szocializált evésben kiélni. Számos megfigyelés szerint a végzetes vallásháborúk és a nagy éhínségek a világtörténelem során egybeesnek. Joggal fohászkodnak hát a görögök eképpen: „Istenem, tekints utálattal a hasra és táplálékra, az erkölcs általuk vész el”. A fogazat erőssége és a rágás működése elcsökevényesedett az embernél, nem tűnik elég agresszív eszköznek. Így az evéshez fegyverszerű eszközöket, késeket és hegyes villákat használ az ember [4]. Segédeszközökkel szaggatja szét a munkával meghódított világ darabját [2]. Eredetileg a fogak nemcsak az étkezés végrehajtó szervei, hanem a támadás és a védekezés hatalmas fegyverei is voltak [12]. A kelet-afrikai harcos népek a metszőfogakat azért távolítják el, hogy a szemfogak félelmetesebben fessenek. Az amerikai őslakosok körében hasonló funkciója van a szemfogak hegyezésének [19].

Az egészséges rágási képességét veszített ember nem tudja kiélni belső feszültségeit a primer orális módon. Egyéb csatornákon vezeti le frusztrációs érzéseit. Az interperszonális konfliktusok, szomatikus betegségek képeiben manifesztálódhatnak. Érdemes erre a fogorvosnak is figyelni, és a mentálhigiénikus prevenciókat helyileg alkalmazni.

A megevett hatalom

A dominanciaküzdelmet különféle erődemonstrációk vezetik be az állatoknál: a szíami harcoshal széttárja kopoltyúit és úszóit, a béka felfújja testét, a madár a tollát, az emlős a szőrét borzolja fel. Igen fontos a sorban a többi támadó fegyver, pl. a fogazat mutogatása. Ha elég meggyőzőek a test (méretének és sebzőképességének) szimbolikus jegyei, már ez is eldöntheti az egyedek közötti rangsort, nem szükséges tényleges harcra szállni. Ezen státuszjelző morfológiai bélyegek elvesztése a hierarchiában elfoglalt helyről való lecsúszással fenyeget [15]. Ezen archaikus gyökerekből ered az az igény is, hogy az eredeti fogakat státuszemelő anyagokkal pótolják (arany, gyémánt, ezüst, smaragd) [19].

Az ember, ha evett, alapvető fölénybe kerül a társaival és a világ egyéb dolgaival szemben. Szembekerül a világgal és megküzd vele, majd a munkát az evéssel fejezi be: felfalja a világ egy leigázott darabját. A munka utolsó mozzanata mindig is a féktelen lakoma volt: „az ember mintegy a nyelve hegyén ízlelheti meg a legyőzött világ zamatát” [2]. A túlméretezett töltekezéstől kerekedő nagy test domi-

náns megjelenést képvisel, tiszteletet vált ki a társakból [5]. Ezzel magyarázható egy korábbi vizsgálatunk meglepő eredménye: a medikus férfiak – függetlenül a tényleges testsúlyuktól –, szeretnének kövérebbek lenni [24].

A fogbeteg nemcsak a rágóképességét veszíti el, hanem lassan a társadalmi hierarchiában is lejjebb csúszhat. A jó fog egyben hatalom is. A jó fogász, gyógyító tevékenységével nemcsak rossz fogakat gyógyít, hanem segíti megőrizni a betegek társadalmi rangját és egyben méltóságát is.

Az élet őseleme: az élelem

A táplálkozás az élet feltétele. A külvilág aktív elnyelésének archaikus mozzanata maga az élővilág kezdete. Az élettelen szférától először is az anyagfelvétel különbözteti meg az élő. Az evéssel még manapság is az őskézdetet, az összületést, az élő anyag legelső archaikus élményét, az élettelenből való kiszakadást éljük át újra és újra [4]. A haldokló ember nem eszik. „Letette a kanalat” – mondja a halottra a magyar szólás. Míg aki a haláltól retteg, mindent befall, ami ehető [3]. A katasztrófa-helyzetek kutatásai igazolják, hogy a közvetlen életvesztést követően gyakrabban híznak el az emberek. Bacsó Péter Hány az óra, Vekker úr? című filmjében egy bombázás során egy éltető korú férfi halálfélelmében – látszólag inadekvátan – zöldpaprikaért könyörög. Az ételmegvonás bizonyos emocionális állapotokban irreális egzisztenciális válságba torkollhat. A hamleti létkérdés átfogalmazódhat: „Enni vagy nem lenni?”. Nem véletlenül kapcsolja a népi bölcsesség a kövérséget és az életerőt össze. A kövérség küllem az egészség jele. Ezért kíván a magyar „Jó étvágyat!” étkezés előtt, és ezért mondja, hogy „Egészségünkre!” a falás végén [4].

Az étvágy és a jó fog az élet megragadásának képességét is jelzi. Az adekvát rágási képesség az egészség feltétele. A fogak elvesztése az egzisztenciát is veszélybe sodorhatja.

Az élelemből lett értelem

Az élelem és értelem analógiája számos szimbolizációs szinten manifesztálódik, mely atavisztikus összefüggést most csupán a nyelvtörténeti megfigyelések áttekintésével mutatjuk be. Az étkezés és a gondolkodás párhuzamát számos nyelvi kifejezés megfogalmazza: ilyen például a *rágódik valamin* melynek angolszász megfelelői a *ruminate* vagy *chew* igék 'rág, kérődzik, tűnődik, töpreng, átgondol, elmélkedik' jelentésárnyalatokkal. Az evés és az értelem a latin *concipio* igében is rokonságban áll, jelentései többek között: 'magába vesz; táplál', illetve 'megért; felfog; fogalmaz; kimond'. Ebbe a sorba tartozhatnak a *szellemi táplálék*, a *tudásszomj*, illetve a *falni a köny-*

veket kifejezéseink is [8]. A nyelvi metaforák arra utalnak, hogy a száj a közvetlen tapasztalat forrása. „Csak akkor tudom meg valamiről, hogy micsoda – írja Hamvas Béla [11] –, ha megízleltem. A kisgyermek ezt még tudja, mikor valamivel meg akar ismerkedni, s azt a szájába dugja. Az ember később elfelejti. Pedig csak akkor tettem valamit magamévá, ha megettem. A szájvilág van legközelebb a valósághoz.”

Összefoglalás

A félelem, a kéjvágy, a kisebbségi érzés, az agresszió, a halálfélelem és a rosszindulat lenyelhető. Ez igaz a világ szellemi magaslataira is: a gondolat és a gondtalan testi töltekezés ódon rokonságban áll egymással. Némileg igaza van Fechnernek, az amerikai gasztroideológusnak, amikor azt állítja, a boldogság titka az alapos rágásban rejlik. Sokat kell rágni, mert aki így cselekszik, az felemészti a világot minden bűjéből, mindig jókedvű és ráadásul egészséges marad. A buddhisták is hasonlóan tanítanak: nyelés előtt rágjuk meg harmincháromszor a falatot. Mit veszít az ember, ha fogai rosszak vagy nincsenek? A rágás materiális vonatkozásain túl mindazt, amit az étel és ennek metafizikus aspektusa – az imént felsoroltak alapján – képvisel. A fogaival együtt a lelki gyökereit is elvesztheti a beteg. Pedig éppen ez az, amihez – stílusosan – *foggal-körömmel* ragaszkodna az ember...

IRODALOM: 1. Abraham K.: Az orálerotika részvétele a karakterképzésben. In: Pszichoanalitikus tanulmányok a karakterképzésről. Párbeszéd, Budapest, 1991. 28–40. – 2. Bahtyin, M.: Adalékok a lakoma- és evésábrázolások kultúrtörténetéhez. Valóság. 22. 47. 1979. – 3. Belliste, F. et al.: Anxiety and Food Intake in Men. Psychosomatic Medicine. 52, 452. 1990. – 4. Forgács A.: Az étel, az evés és a testméretek pszichoarchaikus jelentései. A Magyar Bálint Mihály Pszichoszomatikus Társaság és a Magyar Pszichofiziológiai és Egészségügyi Társaság közleményei. Budapest, 1991. – 5. Forgács, A.: La psychoarchéologie de l'alimentation. In: Introspection 1. Lekt. von Bagdy, E. und Szőnyi, M. Budapest, 1991. 54. – 6. Forgács A.: Táplálkozás és szexualitás. Korunk (Kolozsvar). 3, 22. 1992. – 7. Forgács A.: A hyperemesis gravidarum kultúrantropológiája és a pszichoterápiás lehetőségek. Magyar Nőorvosok Lapja. 56, 243, 1993. – 8. Forgács A.: Az élelemből lett értelem metaforái. Valóság, 37, 44, 1994. – 9. Frazer, I. G.: Az aranyág. Gondolat, Budapest, 1965. – 10. Furuhjelm, M., Ingelman-Sundberg, A., Wirség, C.: Gyermekek születik. Medicina, Budapest, 1981. 114. – 11. Hamvas B.: Láthatatlan történet. Akadémiai, Budapest, 1988. – 12. Hermann I.: Az ember ősi ösztönei. Magvető, Budapest, 1984. – 13. Jó M. N.: A súlytöbblet mint a dominancia kifejezője. Előadás. Elhangzott a Magyar Pszichiátriai Társaság II. vándorgyűlésén. Kecskemét, 1991. nov. 8–9. – 14. Krafft-Ebing, R.: Psychopathia sexualis a vissza nemi érzések különös figyelembe vételével. Singer és Wolfner, Budapest, 1894. – 15. Majer J.: Hogyan viselkednek az állatok? Betekintés az etológiába. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. – 16. Mészáros I.: Hipnózis. Medicina, Budapest, 241. 1984. – 17. Mészáros R.: A nyál szimbolikája. A Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület tudományos ülése. 1994. márc. 18. – 18. Money, J., Musaph, H.: Handbook of sexology. Experta Medicina. Amster-

dam–London–New York, 1977. – 19. Mukhtar, L.: A fogak szimbolikája. A Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület tudományos ülése. 1994. márc. 18. – 20. Sabeau, D. W.: Áldozás és közösség. Az úrvacsoravétel megtagadása a 16. században. In: Misszionáriusok a csónakban. Akadémiai, Budapest, 1988. 110. – 21. Summer, W. G.: Kannibalizmus. In: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat, Budapest, 1978. 490. – 22. Szabó P., Túry F., Madlén M.: A bulimia nervosa szomatológiai vonatkozásai. Fogorv. Szle. 84, 301, 1991. – 23. Szathmáry, L.: Eat or Be eaten. Food As Celebration. (A privat Press). Chicago, 1976. – 24. Túry F., Rathner G., Szabó P., Forgács A.: A táplálkozási magatartás zavarainak hazai epidemiológiai adatai: újabb eredmények. Orv. Hetil. 135, 787, 1994. – 25. Vendt H.: Szerelmi élet az állatvilágban. Gondolat, Budapest, 1965.

Forgács, A.: *Emotional and symbolical value of mouth, teeth and eating*

Bad tooth cause somatical, psychological and social difficulties. The direct effects are well-known. The author emphasizes the latent emotional importance of the healthy teeth, and analyses the psychoantropoligical meanings of chewing, eating, food and teeth. Dental patients may feel ancient fears, lose the archaic protection, go down in social hierarchy, and become more aggressive. Dentists ought to know these unconscious psychosomatical dimensions.